

КУПЕЦТВО БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТ.

В.Г.Церковна

(кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статье рассматривается купечество Бессарабской губернии в XIX веке. Проанализировано его правовое положение, численность и занятия.

The article is devoted to the problem of Merchantry of Bessarabian region in the XIX c. The author analyses its legal state, number and occupation.

В умовах формування ринкової економіки спостерігається значний інтерес до соціально-економічної історії України ХІХ століття, особливо пореформеного періоду, коли відбувався бурхливий розвиток підприємницької діяльності та формування торговельно-промислових верств населення. Активним учасником цього процесу було купецтво.

В радянській історіографії купецтво розглядалося як частина буржуазії. В сучасній вітчизняній історіографії відсутні спеціальні праці з історії українського купецтва ХІХ – початку ХХ ст. Лише окремі аспекти цього питання висвітлювалися в роботах Т.І. Лазанської (1), В.В. Крутікова (2), О.І. Гуржія (3). Роль купців в обробній та харчовій промисловості України досліджував В.П. Ващенко (4). Питанням чисельності та національного складу купецтва Херсонської губернії присвячені статті одеських науковців Н.М. Діанової (5) та Т.Г. Гончарука (6). У дисертації Ю.А. Белікова розглядається купецтво Харківської губернії (7). Джерела формування купецького стану, правовий статус, етнічна структура, станова та професійна організація, його роль в економічному й громадському житті України стали об'єктом уваги О.М. Доніка (8).

Разом з тим історія купецтва окремих регіонів України залишається маловивченою.

Бессарабська губернія була приєднана до Російської імперії у 1812 році. На Бессарабію поширювалося загальноімперське законодавство та пільги російського купецтва.

В основу юридичного оформлення купецтва як окремого стану був покладений майновий принцип. Маніфестом від 17 березня 1775 р. було запроваджено новий поділ міського населення Російської імперії на гільдійське купецтво, міщанство та цехових ремісників (9). Розподіл купців за гільдіями відбувався згідно з розміром купецького капіталу, з якого сплачувався гільдійський збір (1% від суми капіталу), що замінив подушний податок. До 1-ї гільдії зараховували тих, хто мав капітал понад 10 тис. руб., до 2-ї – від 1 до 10 тис., а до 3-ї – від 500 до 1000 руб. (10).

Важливим етапом у законодавчому оформленні купецтва стала «Жалувана грамота містам» від 21 квітня 1785 р. За цим документом усе міське населення було поділене на шість категорій. Купці, записані в гільдії, були віднесені до другої категорії. Для 1-ї гільдії майновий ценз становив 10-50 тис. руб., 2-ї – 5-10 тис., 3-ї – 1-5 тис. руб. Купці 1-ї гільдії отримали право здійснювати оптову й роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю. Внутрішньою оптовою і роздрібною торгівлею могли займатися купці 2-ї гільдії. Представники цих двох гільдій мали право володіти фабриками, заводами і морськими суднами. Купці 3-ї гільдії мали право займатися оптовою та роздрібною торгівлею в певному місті чи повіті, мати промислові заклади ремісницького типу, невеликі річкові судна, трактири, постоялі двори (11,94). Крім цього, «Жалувана грамота містам» розширила деякі станові права купецтва. Наприклад, представники 1-ї та 2-ї гільдій були звільнені від тілесних покарань, купці 1-ї гільдії отримали право їздити по місту в кареті, запряженій парою коней. Важливою перевагою всього гільдійського купецтва було звільнення від рекрутчини шляхом внесення спеціального грошового збору. Ще більше особистих прав та привілеїв, ніж у заможних прошарків купецтва, мали імениті громадяни. Вони звільнялися від тілесних покарань, їм дозволялося запрягти в карету четверо коней, їхні онуки могли претендувати на надання їм дворянського звання. Таким чином, ці законодавчі акти сприяли розвитку торгівлі й промисловості, створили умови для економічної та юридичної консолідації купецтва (12,16).

Указом 1800 р. для купців були встановлені звання «комерції радника», а згодом – і мануфактур-радника, які дозволяли за певних умов стати дворянином (13). За Маніфестом від 1 січня 1807 р. «Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів щодо розповсюдження й посилення торговельних підприємств», коло привілеїв гільдійського купецтва значно розширилося (14). Цим Маніфестом замість «іменного громадянства» встановлювалося привілейоване «першостатейне купецтво», до якого належали купці 1-ї гільдії. Вони отримали право приїздити до царського двору, їм дозволялося носити шпагу, записуватись у так звану «оксамитову книгу» знатних купецьких родів (12,90). Ці заходи

були спрямовані на піднесення престижу купецтва та посилення його зв'язку з дворянством. Положення Маніфесту знайшли свій подальший розвиток у «Додатковій постанові про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів» від 14 листопада 1824 р.

За цим документом, купцям 2-ї гільдії дозволялося займатися закордонною торгівлею, представникам 3-ї гільдії – засновувати підприємства легкої промисловості з кількістю робітників до 32 осіб. Купці 1-ї гільдії, які займалися тільки оптовою чи закордонною торгівлею, називалися «першостатейними», або «негоціантами». Купці, що перебували у 1-й гільдії не менше 12 років, могли отримати звання «комерції радника» чи «мануфактур-радника» (15,91).

Таким чином, як зазначає сучасний український дослідник купецтва О.М.Донік, після реформи 1824 р. городяни перестали бути монополістами в галузі торгівлі й промисловості, торговельні права могли мати дрібні торговці, селяни, незважаючи на те, що уряд суворо регламентував торгові права різних станів.

Розглянувши еволюцію правового становища купецького стану, необхідно зупинитися на соціально-економічних умовах формування купецької верстви. Розвиток капіталістичних відносин викликав зростання та зміни у складі міського населення. Упродовж 1811-1858 рр. чисельність міських жителів збільшилася з 513 тис. до 1457 тис. осіб, що становило 11% усього населення підросійської України (15,91). Серед міського населення своєю активністю особливо вирізнялися купці. Упродовж першої половини ХІХ ст. загальна чисельність купців постійно зростала. Протягом 1816-1859 рр. вона збільшилася з 18,2 тис. до 104,4 тис. осіб. За підрахунками О.М.Доніка, постійно зростала кількість купців у губернських містах. З 1825 по 1861 рр. чисельність купців у Києві збільшилася майже в 13 разів, у Харкові – в 7 разів, у Херсоні – майже у 8 разів (15,92).

Бессарабські міста як торговельно-ремісничі центри були розвинені слабо. Місцевих купців було мало, переважала так звана «лавочна» торгівля. З метою активізації і розширення внутрішньої та зовнішньої торгівлі місцевому населенню та іноземним купцям російський уряд надав ряд привілеїв (17,110-113). До 1830 року всі жителі користувалися правом вільної торгівлі, без виплати гільдійських платежів. На торгівлю були встановлені більш низькі мита («оклад»), які йшли у міську казну. Ці привілеї сприяли розвитку торгівлі, особливо у містах. Наприклад, в «окладних списках торговців і промисловців» за 1819-1822 рр. у м. Кишиневі було записано 232 іноземних (пруських, австрійських, молдавських і турецьких підданих) і 55 іногородніх, у тому числі 12 російських купців і торговців міщанської та селянської верств (18, 193).

Зростанню чисельності купців у Бессарабії сприяла вже згадувана «Додаткова постанова про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів» 1824 р. Згідно з положенням «Про купців з інших міст» російські купці, незалежно від гільдії, які мали в місті будинок та торговельний заклад, зараховувалися до місцевих купців, користувалися такими ж привілеями й сплачували нарівні з ними мито у міську казну. Купці 1-ї і 2-ї гільдій, які вели тимчасову торгівлю, сплачували лише звичайне мито («прибуток місту»), а купці 3-ї гільдії взагалі звільнялися від сплати торгових зборів, обмежувалися місцевими акцизами (18,194). Ці привілеї стимулювали приплив у Бессарабію російських купців і торговців.

Цілий ряд законодавчих актів російського уряду був спрямований на підтримку місцевого бессарабського купецтва. Указом 1830 р. на Бессарабію розповсюджувалося загальноросійське гільдійське упорядкування (19). Бессарабські купці отримали можливість узаконювати свої капітали шляхом запису до тієї чи іншої гільдії, право на купівлю товарів на російських ярмарках та їх продаж не лише в Бессарабії, але й в інших губерніях Російської імперії. Їм видавалося свідоцтво (паспорт) та дозволялося проживати і вести торгівлю на всій території Російської імперії 1 рік (18,196).

У 1831 р. «всім корінним бессарабським купцям», незалежно від розряду гільдії, надавалися особливі пільги на 10 років. У перші п'ять років вони звільнялися від сплати гільдійських повинностей. У наступні три роки повинні були сплачувати четверту частину повинності, а в останні два роки – половину гільдійської повинності (20). Такі пільги поширювалися на іноземних купців, які оселилися в Бессарабії та прийняли присягу на підданство. Іногороднім купцям ці пільги надавалися лише за умови зарахування їх до бессарабського купецтва до видання цього положення. Встановлені привілеї не розповсюджувалися на іноземців – євреїв.

Згідно з даними Бессарабської Казенної палати (1831 р.) до купецької верстви у м. Кишинів записалися 172 особи (до 1-ї гільдії – 2, до 2-ї – 12, до 3-ї – 158) (18,198). У містах Ізмаїл, Рені та Кілії у 1827 р. мешкало 142 купці всіх гільдій. У 1842 р. чисельність купецтва в цих містах збільшилася до 580 осіб (21,8-15).

Як зазначає Н.В.Абакумова-Забунова, у 30-40-х роках ХІХ ст. у Кишиневі спостерігається тенденція до скорочення загальної кількості купців, особливо після 1835 р. Це було пов'язано з тим, що після надання бессарабським купцям пільг у 1830 р. багато з них записувалося у купці, не володіючи встановленими капіталами. Зменшення загальної чисельності купецтва Бессарабії було також наслідком

скорочення частки іногородніх (російських) купців, на яких не розповсюджувались особливі пільги, надані бессарабським купцям. У 1839 р. у містах Бессарабії записалося всього 16 іногородніх купців усіх гільдій, у тому числі у Кишиневі – 5, Оргєєві – 4, Бендерах – 2, Хотині – 2, Кагулі – 2, Рені – 1 (18,202).

У 1851-1852 рр. у Бессарабії іногородніх купців нараховувалося 100 осіб (разом з членами сімей) при загальній кількості бессарабського купецтва 2.250 осіб (22,75).

Починаючи з 60-х років і до кінця XIX ст., статистичні дані свідчать про зменшення кількості купців у Бессарабії. Наприклад, у 1840 р. купецтво в Бессарабії становило 1% усього населення, в Російській імперії – 4,5%, а у 1897 р. відповідно – 0,9% та 1,3% (18,203). Це було природним наслідком скасування у 1863 р. 3-ї гільдії. Іншою причиною скорочення кількості купців була реорганізація системи оподаткування, яка завершилася «Положенням про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. (23). Гільдійський збір із основного промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви. До кінця 90-х рр. XIX ст. станом привілеї купецтва, як зазначає О.М. Донік, стали анахронізмом.

Важливим джерелом для вивчення купецтва в кінці XIX ст. є статистичні дані Першого загальноросійського перепису населення 1897 р. За матеріалами цього Перепису, в дев'яти українських губерніях було зафіксовано 67.709 купців і членів їхніх родин. У цілому ж відсоток купецтва у складі міського населення України (3 млн. 85 тис. осіб) становив 2,19% і перевищував загальноросійський показник – 1,3% (усього купців у межах Російської імперії налічувалося 225,6 тис. осіб) (24,159). У Бессарабській губернії було зафіксовано 3,492 купців (0,2% від усього населення губернії) (25,18).

У Перепису не враховувався значний прошарок осіб, які торгували на міських, містечкових і сільських базарах, а також скупники і перекупники, які вели торгівлю на різних ярмарках (26,78).

Розглянемо докладніше чисельність купецтва за повітами Бессарабської губернії. Найбільша кількість купців мешкала в Кишинівському повіті – 1.708 (майже половина всіх купців губернії). Найменша кількість купців нараховувалася в Ізмаїльському повіті – 26 купців, що складало всього 0,01% від загальної чисельності населення. На території Акерманського повіту було зафіксовано приблизно 493 купців (0,18%) Сорокського повіту – 343 особи (0,15%). На території решти повітів Бессарабської губернії кількість купців була майже однаковою й коливалася у межах 0,1% населення – 201 особа у Бендерському, 210 – у Бельцькому, 225 – в Оргєєвському повітах. Найменший відсоток купців був зафіксований у Хотинському повіті (0,09%) (25,21).

Найбільші групи представників купецького стану проживали у містах Кишиневі – 1670, Акермані – 330. Усього кількість купців, які мешкали у містах губернії, складала 2611 осіб. (25,21). На жаль, Перепис не містить відомостей про розподіл купців за гільдіями та чисельність у кожній із них. У цьому документі подаються відомості про купців разом із сім'ями, що не дозволяє з'ясувати відсоток жінок у складі купецтва.

Перепис 1897 р. містить також матеріал щодо національного складу купецької верстви Бессарабської губернії (на основі даних про рідну мову): 2362 єврея (67,6% від загальної кількості), 598 росіян (17,8%), 115 вірменів (3,2%), 97 німців (2,7%), 79 молдаван (2,2%), 74 болгар (2,1%), 66 греків (1,8%), 65 поляків (1,8%) та 22 українця (0,6%) (25,226).

Серед купців переважали євреї, греки, вірмени, збільшувалася кількість купців серед болгар і молдаван. Значну групу склали росіяни.

Починаючи з 1830 р., як уже зазначалося, купцям-переселенцям із Великої Росії надавалися значні пільги та пріоритети. Загальна чисельність російських гільдійських купців, записаних у різні торговельні розряди у містах Бессарабії, у 1835 р. складала 134 особи (18,199).

Підприємницька діяльність купецтва охоплювала як торгівлю, так і сільське господарство, промисловість, кредитно-фінансову сферу. Однією з форм внутрішньої торгівлі у першій половині XIX ст. були ярмарки. Найбільші ярмарки відбувалися в містах Кишинів, Акерман, Ізмаїл. У 1847 р. до Ізмаїла приїздили купці з різних регіонів країни, загальна їх чисельність становила 12 тис. осіб (27,16-17).

Російським приїжджим купцям заборонялося вести роздрібну торгівлю, їм дозволялося продавати на ярмарках товари оптом місцевим купцям. Навіть на короткочасну торгівлю необхідно було отримати дозвіл і внести певну суму в міську казну (18,202). Широку оптову та роздрібну торгівлю у 1843-1845 рр. у Кишиневі та інших містах Бессарабії вів через своїх прикажчиків великий московський фабрикант, купець 2-ї гільдії С.Ф.Гучков (18,202). Одним із видатних представників бессарабського купецтва був кишинівський купець 1-ї гільдії старообрядець Д.І.Іноземцев. Його річний товарообіг складав більше 100 тис. рублів сріблом (18,208).

З 60-х років XIX ст. чисельність ярмарків та їхні обіги почали зменшуватися. В Південній Бессарабії мешкало чимало купців-негоціантів, які вели торгівлю через порти Чорного моря, перевозили свої товари по річках (28,531).

Крім торгівлі, купці займалися підприємницькою діяльністю, вкладали кошти у виробництво. У Кишиневі в купця П.Федорова працювало 60-80 робітників, які виробляли продукцію на 26,5 тис. рублів сріблом (29,149).

До середини XIX ст. найбільшим портом Південної Бессарабії залишався Ізмаїл. В 30-ті роки тут займалася зовнішньою торгівлею група великих комерсантів (Севостьянови, Стрельцови) (30,34). Ізмаїл був також центром промислового млинарства. В кінці XIX ст. у місті працював млин, що за рік давав 8,5 тис. пудів борошна, яке вивозилося до Одеси, Болграда, Рені, Вилково (29,159-160). Важливе економічне та торговельне значення мав у XIX ст. Акерман.

Купецтво відігравало значну роль у сільськогосподарському виробництві. В 1841 р. купцям належало 232 тис. десятин землі, в кінці 80-х рр. – 300 тис. На початок 90-х рр. питома вага купецького землеволодіння зростає до 17% (30,119). З 40-х років XIX ст. починають з'являтися винокурні заводи, власниками й орендаторами яких були не лише поміщики, а й купці. На території Бессарабської губернії в кінці XIX ст. діяло кілька великих заводів, власниками яких були купці (30,143).

Таким чином, в основу юридичного оформлення купецтва Бессарабії як окремого стану був покладений майновий принцип. Цілий ряд законодавчих актів російського уряду був спрямований на підтримку бессарабського купецтва. Його чисельність була відносно невеликою і зосереджувалась в економічно розвинутих міських центрах. За етнічним складом серед купців переважали євреї та росіяни. Підприємницька діяльність купецтва охоплювала торгівлю, сільське господарство, кредитно-фінансову сферу.

1. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. – 1996. – № 2.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999; Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892 - 1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. II.
2. Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / (А.В.Шестерюк (ред.)). – Дніпропетровськ, 1992.
3. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004.
4. Ващенко В.П. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси // Историческое краеведение Одещины. Сборник материалов. – Одесса, 1992. – Вып. 3; Ващенко В.П. Участь росіян у розвитку промисловості Одеси у дореформений період // Историчне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. – Одеса, 1995. – Вип.6.
5. Діанова Н.М. Динаміка чисельності міського населення Південної України в к. XVIII - 1-й половині Х ст. // Записки історичного факультету. - Одеса, 1998. – Вип. 7; Діанова Н.М. Вклад етнічних груп Одеси у розвиток зовнішньої торгівлі в кінці XVIII - першій половині XIX ст.// Записки історичного факультету. - Одеса, 1997. – Вип.5; Діанова Н.М. Етнічний склад населення міст Південної України у дореформений період (на основі С.-Петербурзьких архівів) // Записки історичного факультету. – Одеса, 2001. – Вип. 11.
6. Гончарук Т.Г. Участь купецтва в одеському транзиті першої половини XIX ст. // Записки історичного факультету. – Одеса, 2001. – Вип. 11.
7. Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга пол. XIX - початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2004.
8. Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII - у XIX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. – К., 2004. – Вип. VIII; Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – №3; Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX - початку XX ст.) // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XI; Донік О.М. Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870-1918 рр.) // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. К., 2008. – Вип. XIV.
9. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – СПб., 1830. – № 14327: О сборе с купцов вместо подушных, по одному проценту с объявленного капитала, и о разделении их на гильдии / Указ Сенату. – т.XIX. – 25 мая 1775 г.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – СПб., 1830. – №15724 : О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, ..., о сборе пошлин с дел и продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и распространении на оные губернии права выкупать недвижимые имения / Указ Сенату. – Т. XXI. – 5 мая 1783 г.
11. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т. – М., 1987. – Т.5.
12. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 3.
13. ПСЗ. – № 19347: Об учреждении для купечества особого отличия под названием Коммерции Советников и о сравнении оною с 8-м классом статской службы / Именной указ Сенату. – Т. XXVI. – 27 марта 1800 г.; №19554: О дозволеннии выпускать в чужие края пшеницу со взиманием пошлины по

- 30 коп. с четверти / Высочайшее утвержденное постановление министра юстиции князя Гагарина. – Т. XXVI. – 13 сентября 1800 г.
14. ПСЗ – № 22418: О даровании купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий / Манифест. – Т. XXIX. – 1 января 1807 г.
15. Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. – К., 2004 – Вип. VIII.
16. Берг Л.С. Бессарабия: страна – люди – хозяйство. – Петроград, 1918.
17. Правила временного правления Бессарабской областью. 1813 г. // Записки Бессарабского статистического комитета. – Кишинев, 1868. – Т. III.
18. Абакумова-Забунова Н.В. Русское население городов Бессарабии XIX в. – Кишинев, 2006 (АН Молдовы. институт межнациональных исследований).
19. ПСЗ. – Собрание 2-е. – № 3968: О переводе Днестровской таможенной линии в Бессарабию / Положение комитета Министров. – Т. V. Часть II. – 30 сентября 1830 г.
20. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (КУІА), Ф.1. Акерманська міська Дума (1919 - 1882 рр.). – Оп.1. – Спр. 762: Указы Бессарабского обласного правления о даровании льгот иностранным купцам, поселившимся в Бессарабской области и именные гильдийские посемейные списки купцов по уездному городу Аккерман на 1831 год. – Арк. 3
21. КУІА, Ф.56 Канцелярія Ізмаїльського градоначальника (1830 - 1835 рр.). – Оп.1. – Спр. 560: Статистические ведомости о городах Рени и Килия за 1842 г. – Арк. 1 - 20.
22. Жуков В.И. Города Бессарабии 1812-1861 гг. – Кишинев, 1964.
23. ПСЗ. – Собрание 3-е. № 15601: Положение о государственном промышленном налоге – т. XVIII. – Часть I. – 8 июня 1898г.
24. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX -поч. XX ст.) // Проблеми історії України XIX - поч. XX ст. – Вип. XI. – 2006.
25. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; (Под ред. Н.А. Тройницкого). В 89 т. – Т. III : Бессарабская губерния. – 1905.
26. Кругляк Б.А. Торгівельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6.
27. КУІА – Ф.56 Канцелярія Ізмаїльського градоначальника (1830 - 1835 р.) – Оп.1. – Спр. 85.
28. Гросул Я.С., Будак І.Т. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии 1861-1905. – Кишинев, 1972.
29. Анцупов И.А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднепровья в конце XVII–XIX вв. (Соц.- экон. очерк). – Кишинев, 1996.
30. Анцупов И.А. Русское купечество края. – Кишинев, 1997.